УДК 81'371

БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ ЛІНГВАЛЬНОЇ КОГНІТОЛОГІЇ

В. І. Теркулов ,
Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, м. Горлівка

У пропонованій роботі даються основи теорії лінгвальної когнітології – науки, що вивчає лінгвальні концепти, тобто концепти, створені мовою й існуючі в мові. Базовим мовним втіленням лінгвального концепту є номінатема, яка являє собою мовну модель номінації, що реалізується у мовленні у формально взаємозалежних і концептуально тотожних глосах. Автор пропонує класифікації лінгвальних концептів за їхнім місцем у взаємодії онтологічного й лінгвального світів, за способом репрезентації в лінгвальному світі референтів онтологічної дійсності тощо.

Ключові слова*: глоса, концепт, лінгвальний, номінатема, перформативний, номінаційний.*

Основні положення декларованої мною лінгвальної когнітології (див.: [3]) можуть бути викладені у вигляді наступних тез.

У вершину кута моєї концепції, заснованої на визначенні В. фон Гумбольдтом мови як «світу, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [1, с. 304], поставлене припущення про існування організованого мовою світу подій, тобто про існування перформативного лінгвального буття соціуму й суб'єкта. Людина живе в першу чергу в організованій мовою реальності: не мова визначає мислення, а світ, створений мовою, є світом нашого **людського** існування. Нашу поведінку обумовлено законами цього світу, хоча вона й має онтологічні рамки. Люди реалізують себе у першу чергу серед тих сутностей, які є або позначеними мовою (тобто існують об'єктивно за межами мови й констатуються нею), або створеними нею (тобто існують тільки в лінгвальному світі), що є вельми актуальним на часі.

На основі такого підходу я констатую три типи співвідношень між лінгвальним і онтологічним світами.

Перший тип – лінгвальний баланс, тобто ситуація, коли мова прагне констатувати існування позамовної (я називаю її онтологічною) реальності, але представляє її своїми засобами, і, отже, завжди хоч якось, але спотворює її, створюючи паралельне позамовному лінгвальне буття. Схема номінації в цьому випадку може бути представлена в такий спосіб: онтологічна реальність > мова > лінгвальна реальність.

Другий тип – перформативний баланс, тобто ситуація, коли створені в лінгвальному світі й саме для лінгвального світу сутності презентуються в текстах як елементи онтологічної реальності. Це й перформативні концепти типу *обіцяти*, маніпулятивні концепти типу *демократія*, маніпуляційні концепти типу рекламних слоганів тощо. Можливість існування перформативного балансу саме й зумовлена тим, що людина сприймає лінгвальні сутності як онтологічні, оскільки ми можемо щось нав'язати тільки в тому випадку, якщо це «щось» не випадає з рамок нашого повсякденного існування.

Третій тип – поетичний баланс, тобто ситуація створення світу тільки в слові. Це баланс вимислу. Світ і слово тут ототожнюються. Читач, поринаючи в світ слова, по суті, поринає в лінгвальний світ і переживає ті події, учасником (нехай пасивним) яких він стає на сторінках книги. Але й це можливо тільки в тому випадку, якщо лінгвальне існування особистості стає головною формою її існування в соціумі. Тільки тоді межі його віртуального й реального буття стають розмитими й здатними взаємопроникати.

У зв'язку з тим, що мова, намагаючись відбити позамовну реальність, створює свої концепти, я й пропоную вважати, що крім ментальних концептів, які мене як лінгвіста цікавлять лише остільки, оскільки можуть бути репрезентовані в мові, існують концепти лінгвального світу, які є «схопленими знаком» і тому нав'язаними

нам знаком (мета дослідження). При цьому ментальні концепти як згустки знань про онтологічний світ і лінгвальні концепти як конструкти лінгвального світу хоч і взаємозалежні, але є все-таки різними сутностями. Лінгвальні концепти не констатують знання, а формують його. Причому завдяки концептуальній метафорі не так, як ментальні концепти. Наприклад, номінатема ***віслюк*** може бути співвіднесена із двома ментальними концептами – «тварина» і «уперта людина», але тільки з одним лінгвальним концептом. Актуалізація його у тварині й людині здійснюється як розширена конотативна референція, обумовлена ототожненням в образі цих двох денотатів. От як описує цей процес М.О. Красавський: «В основі метафори лежить певне порівняння, певна формальна або функціональна подібність між різними фрагментами дійсності. Людська свідомість, фіксуючи такі подібності, **вподібнює один предмет, його ознаки, одне явище у цілому іншому предмету, явищу** [2, с. 23] (усе виділено мною. – В.Т.). У лінгвальному концепті «віслюк» – це одночасно й людина й тварина. Мова ототожнює в лінгвальній реальності людину й тварину.

Залежно від типу включення лінгвоконцепта у взаємодію онтологічної й лінгвальної реальності різняться номінативні лінгвоконцепти, що прагнуть констатувати наявність реального світу в лінгвальному, наприклад, ***будинок***, ***їхати***, ***червоний*** тощо; перформативні лінгвоконцепти, створені як приписувані онтологічному світу сутності лінгвального світу, наприклад, ***задоволення***, ***клястися*** тощо, поетичні лінгвоконцепти, що існують у межах лінгвального художнього світу. В останньому випадку будь-який концепт лінгвального світу знаходить своє мовне інобуття: дощ, що існує в онтологічному світі, репрезентується в мові в номінативному концепті, але в художньому світі він уже не констатується, а створюється, а, отже, здобуває статус поетичного концепту.

Варто розрізняти номінаційні й інтерпретаційні різновиди концептів (об’єкт дослідження).

Номінаційні концепти констатують існування в онтологічному світі базових сутностей і реалізують формулу Хо = Хн, де явище онтологічного світу (Хо) сприймається як неподільна й не інтерпретована, а тільки як констатована сутність лінгвального світу (Хн). Тут онтологічний і лінгвальний світи як ніде близькі. Такі, наприклад, метальні й лінгвальні концепти ***їсти***, ***будова***, ***людина*** тощо.

Інтерпретаційні концепти - це лінгвальні утворення, які, констатуючи існування номінаційних концептів, поміщають їх у параметри лінгвального світу й інтерпретують їх з погляду останніх. Я розрізняю власне інтерпретаційні концепти й інтеграційні інтерпретаційні концепти.

Модель власне інтерпретаційного концепту Хн + Ул = Хві, де в лінгвальному світі до номінаційного концепту (Хн) додається мовна (лінгвальна) статусна характеристика (Ул). Наприклад, номінатеми ***обідати***, ***закушувати***, ***вечеряти***, ***перехоплювати*** тощо є, по суті, лінгвальними інтерпретаціями номінаційного концепту ***їсти***. Актуалізовані ними концепти можуть існувати тільки як коагульоване в мові визначення статусу для певної лінгвокультури процесу поглинання їжі в створеній цим лінгвальним світом системі координат. Наприклад, коли ми ***закушуємо***, ми просто їмо. Мова створює найменування для закушування, що не відбиває прямо сутність позначуваного процесу. Повторюю, цю сутність відбиває дієслово ***їсти***. Коли ми закушуємо, ми, корячись законам нашого лінгвального світу, прив’язуємо процес їжі до питва міцних спиртних напоїв (вино ми не закушуємо, ним ми запиваємо їжу). Але коли ми випиваємо горілку і закушуємо її чимось, ми точно так само їмо й п’ємо (Хо), як і тоді, коли їмо м’ясо й п’ємо вино, їмо тістечка й п’ємо чай тощо. З погляду онтологічного світу ці процеси фізіологічно повністю (або майже повністю) ідентичні. Ми виділяємо випивку й закуску тільки в лінгвальному світі, оскільки, по-перше, саме пиття горілки в нашому лінгвальному світі значимо (у рідких мовах є еквівалент українському дієслову ***закушувати***, у той час як еквіваленти дієслова ***їсти*** відзначаються у всіх мовах світу), а по-друге, їжа в цьому ж лінгвальному світі може тільки супроводжувати цю саму **значущу** випивку. Але це вже не опис об’єктів

онтологічної реальності, а створення сутностей лінгвального світу (не було б слова ***закушувати*** – було б просто ***їсти***)

Модель інтеграційного інтерпретаційного концепту Хн + Х1н + … + Х∞н = Хіі, або Хі + Х1і + … + Х∞і = Хіі, або Хн + Х1і + … + Х∞н + Х∞і = Хіі. У кожному разі інтеграційний інтерпретаційний концепт (Хіі) поєднує різнорідні субконцепти (номінаційні /Хн/ або/і інтерпретаційні /Хі/) у єдине лінгвальне ціле. Таким є, наприклад, концепт ***посуд***, що поєднує різні за своєю фактурою й призначенням, а значить – і за концептуальним змістом предмети (посуду в об'єктивній реальності немає – це те, що тільки позначається номінатемою ***посуд***: різнорідні предмети – чашки, тарілки, каструлі тощо). Сюди ж варто віднести й багато концептів «внутрішнього світу», наприклад, ***доброта*** – об'єднання різнорідних і різнотипних учинків, що здійснюється, швидше за все, як прив'язка їх до номінатеми ***доброта***.

Трактування будь-якого інтерпретаційного концепту (у будь-якому його різновиді) – це, на мій погляд, трактування не ментального концепту, не референта світу, що знаходиться за межами мови, а трактування «конвенції», значення номінатеми, концепту лінгвального світу.

Лінгвальний концепт містить як компонент своєї структури знання не тільки про лінгвальний світ, але й про можливості свого втілення в знаку, що дозволяє трактувати його як мовний інваріант знака, який визначає межі референції (денотативної – пряме значення й коннотативной – образне значення) і коагуляції (актуалізації коммуникативно значущих слотів). Базовою номінативною одиницею втілення лінгвоконцепту є номінатема, що являє собою стереотип (модель) реалізації лінгвоконцепту в глосах і включає у свій склад концепт як семантичний інваріант і уявлення про можливий формальний взаємозв'язок глосс. Інакше кажучи, основою тотожності номінатеми є тотожність її концептуального значення й схеми її формальної актуалізації, реалізована за моделлю:

«концепт»	-	«схема формальної реалізації»
↓		↓
«актуалізований концепт»	-	«формальна реалізація»

Таким чином, ті або інші глоси можуть бути визнані такими, що перебувають у межах тотожності номінатеми, тільки в тому випадку, якщо вони є актуализаторами того самого концепту і є формально взаємозалежними.

Ми розрізняємо три базові моделі формалізації номінатеми.

По-перше, це всі випадки її словесної реалізації: *він будує* ***будинок***, ***будинок*** *стоїть на узбіччі* тощо. Словом ми будемо в цьому випадку називати глосу, тобто мовленнєву реалізацію концепту, що може прямо бути самодостатнім його виразником у мовленні.

По-друге, це всі випадки розгортання номінатеми в словосполучення. Продукування словосполучень має у своїй основі актуалізацію тих або інших слотів концепту в залежному слові, яке при такому трактуванні стає вербалізованим компонентом семантики головної лексеми. Наприклад, у словосполученнях ***зелений будинок***, ***триповерховий будинок***, ***будинок на узбіччі***, ***кам'яний будинок*** тощо, які мають тотожний референт, слова ***зелений***, ***триповерховий***, ***на узбіччі***, ***кам'яний,*** що вказують тільки на різні характеристики цього референта, є, по суті, реализаторами семного наповнення слотів «колір», «розмір», «місце розташування», «матеріал» значення слова ***будинок*** як базової в цьому випадку одиниці мовної номінації. Це й дозволяє припустити, що зазначені словосполучення є багатослівними аналітичними лексико-семантичними варіантами номінатеми ***будинок***, а не самостійними мовними сутностями. Формальна тотожність номінатеми забезпечується наявністю у всіх зазначених словосполучень базового конструкта ***будинок***.

По-третє, це всі випадки вживання базового конструкта номінатеми зі службовими словами. Концептуальна семантика автономних повнозначних словесних глос і повнозначних словесних глос у сполученні зі службовими одиницями абсолютно ідентична. І ***будинок*** і ***у будинок*** реалізують лінгвоконцепт «вид будівлі із внутрішнім

наземним простором (приміщеннями), що створена та використовується людьми». Розходження стосуються тільки граматичної семантики: ***будинок*** указує на гештальт-агент або каузатив дії або стану (***будинок*** *швидко будується* й *ми любимо наш* ***будинок***), а ***у будинок*** – на аллатив (*ми входимо у* ***будинок***). Однак якщо морфологічне варіювання автономних глосс, відповідно до устояної думки, не порушує тотожності номінатеми, то й граматичне варіювання, реалізоване в сполученнях повнозначних слів зі службовими, повинне бути визначене як варіювання, що не порушує її тотожності. Воно забезпечується наявністю у всіх зазначених сполучень конструкта ***будинок***.

Отже, мова за допомогою номінатем створює концепти лінгвального світу, що виступають одночасно як їхні інваріантні семантичні центри. Завдання наступних досліджень полягає у створенні реєстру номінаційних і інтерпретаційних номінатем, описі моделей формалізації номінатем у глосах тощо.

БАЗОВЫЕ КАТЕГОРИИ ЛИНГВАЛЬНОЙ КОГНИТОЛОГИИ

В. И. Теркулов

В предлагаемой работе даются основания теории лингвальной когнитологии – науки, изучающей лингвальные концепты, то есть концепты, созданные языком и существующие в языке. Базовым языковым воплощением лингвального концепта является номинатема, представляющая собой языковую модель номинации, реализующуюся в формально взаимосвязанных и концептуально тождественных глоссах. Автор предлагает классификации лингвальных концептов по их месту во взаимодействии онтологического и лингвального миров, по способу представления в лингвальном мире референтов онтологической действительности и т.д.

Ключевые слова: *глоса, концепт, лингвальный, номинатема, перформативный, номинационный.*

FUNDAMENTAL CATEGORIES OF LINGUAL COGNITOLOGY

V. I. Terkulov

In this work the basis of lingual cognitology theory (the science that studies lingual concepts, that are created by language and exist in language) are given. The basic lingual representation of lingual concept is nominatheme that is a language model of nomination realized in formally interrelated and conceptually equal glosses. The author suggests the classification of lingual concepts due to their position in interaction of ontological and lingual worlds, the way of representation of ontological reality referents in lingual world, etc.

Key words*: glosse, concept, lingual, nominatheme, performative, nominational.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гумбольдт, В. фон Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт; [пер. с нем. Г. В. Рамишвили]. – М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
2. Красавский Н. А. Немецкие инвективы: опыт лингвогендерологического описания [Текст] / Н. А. Красавский // Концептосфера и языковая картина мира / отв. ред. Е. А. Пименов, М. В. Пименова. – Кемерово: Кемеровский полиграфический комбинат, 2006. – С. 21-26. – (Серия «Филологический сборник». Вып. 9).
3. Теркулов В. И. Номинатема: опыт определения и описания [Текст] / В. И. Теркулов. – Горловка: ГГПИИЯ, 2010. – 228 с.

Надійшла до редакції 27 січня 2012 р.